

Хальмг келнэ цаарандк өргджлтин тускар

(О л н а к ү р - к ү ү н д в р т)

Эн джилн, июль сарин 27-д „Хальмг нэрн келнэ тбрэр“ үр Джимбин Бембэн бичсн статья „Хальмг үнн“ газетд барлгдла. Август сарин сүүлэр, эс гидж сентябрь сарин эклиэр нэрн келнэ тускар таньгчнн конференц кегдх збвтэ. Келн делгрлггнн туск бдгэ цагт гарчах олтзүсн зүткэтэ төрмүдиг „Хальмг үнн“ газетин халхд күүр-күүндвр келж барлхла сэн болх билэ гидж үр Джимбин Бембэ бичджэнэ.

Эн төр цаг деерн, берк гидг чикэр тэвгдджэх төр гидж бидн тоолджанавдн, тер учр деерэс, келнэ туск шишлнх медрл уга болв чигн, эврэнн санагхан олна күүр-күүндврт тэвхэр седжэнэв.

Хальмг нэрн келнэ, урн үгин бичлгнэ халхар олтзүсн зүткэтэ төрмүд бээхнх үнн. Тер төрмүдин эрхн голнх манаггар болхла ним: 1. алфавит (үзгүд); 2. бичлгнэ зокал; 3. термин (талин келнэс орсн шин үгмүд).

Хальмгт урднх эс тархагдсн „тод бич“ гидж бээснн. Советин йосн тогтсна хбөн алфавит кесг дакдж сольгдад, аш сүүлднх орс үзгүдэр ул кесн алфавит авгдла. Зуг тер үзгүдэр ода бидн газет барлджашвдн, тер үзгүдэр эн джил учебникүд барлгдджана. Манаггар болхла, тер үзгүд үлдх збвтэ. Тер алфавитд „г“ гилг үзг невчк эвго, юнъгад гихлэ, үгин эклид эн „Г“, үгин дунд, эс гидж үгин чилгчд бичгдхлэри онъгданар, латинск аш гилг үзгэр бичгднэ. Энүг негхн үзгэр темдгдг кех кергтэ, юнъгад гихлэ, үзг болгнх негхн чинр зүүх збвтэ. Ода мана бичджэх, деерэн цегмүдтэ үзгүд хойр үзгэс тогтсн „дж“, „нх“, „г“ тер шин алфавитд уга.

Орс „ж“ гилг үзгт хойр чинр зүүлгхмн гицхэдг улс бээхэнэ. Улгүрнх, кемрджэн орс үндстэ үг болхла „ж“ гидж умшхмн, хальмг үндстэ үг болхла „дж“ гидж умшхмн гицхэнэ. Манаггар болхла эн чик биш. Негдвэр болхла, нег үзг хойр чинр зүүх збв уга, хойрдвар болхла, үг болгнх үндс даньгин хээджд меднэ гилг бас амр биш. Тер төлэд „дж“ гилг үзг хальмг келнд кергтэ, терүг талднх үлдэхмн. Тер мет орс „ж“ бас кергтэ.

„Ягджд сонъсгдна, тингджд бич“—гидг зокал хальмг келнэ өргджүлджэхш. Юнъгад гихлэ, кун болгнх онъ-онъг-

данар бичнэ, кун болгнх збвэн бийдэн авцхана: тингджд сонъсгдна, тегэд тингджд бичджэнэв гицхэнэ. Тер учрар мана келнд диг-даран уга болджд йовна. Терүг дигтэ-дарата кехин эрkd эгшг үзг болн хадвр үзг хойриг даралдулдж бичдг зокал авх кергтэ. Тинм зокал урднх, монъггарлар бичдг цагт бээснн. Тод бичгиг хальмгин нойдуд, зээснхүд медлг билэ, куч-көлсч улс медлг уга билэ, тер төлэд урднх бээсн зокалг авч болшго гилдхэдг улс бээхэнэ. Манаггар болхла, тер чик биш. Хальмгин күүч-көлсчнр урднх, хаана баячудин йосна цагт сурггуль-эрдм уга, харнхгүу йовснх тод бичгин учр биш, тер баячудин йосн бээснэ, куч-көлсчнрт сурггуль сурх социальн көрнхг уган учрар бээснн. Тер төлэд тод бичгин зокалас кергтэгннх олзлхдан аях керг уга.

Эгшг үзг болн хадвр үзг хойриг даралдулдж бичдг зокал ним болдг билэ: Ода бидн „кбгдждргн“, „кбдлмш“, „тергн“ гидж бичнэвдн. Урднх болхла „кбгджджргнн“ „кбдблмш“, „терген“ гидж бичдг билэ. Хальмг келнэ бурдэлгнх тинм бээснн.

Хойр эгшг үзгиг даранднх бичдгиг уурулхмн гидж зэрмснх келцхэнэ. Манаггар болхла, уурулдж болшго болджд медлгнэ. Заяни учрсн үгин кучэр хаджилгылгн чик биш. Улгүрнх, „сээхн“, „баахн“, „гооджх“, „ним“—гисн үгмүдиг „сээхн“, „бахн“, „годждх“, „им“—гидж бичхмн гилдхэнэ. Тингджд келцхэдг улс „умшсн кун үгин утхчинрэрнх бийснх медцхэх“—гилднэ. Манаггар болхла, хадвр үзгүд даранднх бичснд-дорхнх, эгшг үзгүд даранднх бичсн деер болджд медлгнэ.

Дакад манд нег ик зүткэтэ төр бээнэ. Эн—үгин чилгчд ордг эгшг үзг. Зуг эн үзг үгин чилгчд тодрхаггар сонъсгдлхш. Тер төлэднх энүг тодрха биш эгшг үзг гидж нерэднэ. Нег бийд энүг темдгдг билэ, дакад нам темдгдгэн уурв. Болв эн бичгдсн үзг келгдхш гидж санхмн биш. Эн үзг келднэ, тер төлэд энүг үгин чилгчд бичдг болх кергтэ. Улгүрнх, „күрн“, „арат“, „Бадм“ гидж бичэтэ үгмүдиг „күрнэ“, „аратэ“, „Бадма“ гидж умшнавдн, зуг чилгч үзг бүклдэн келгдхш, дуудсн цагт бүклдэн тер сонъсгдна.

Советин йосна дбчи джи-

лин эргид советск олт-амтн эдл-ахуггарн чигн, эрдм-сургульэрн чигн кемджен угаггар бсджд-өргджд. Терүг дахад советск олт-амтнэ келн кесг олтн шин үгмүдэр бас байджд. Тинм, олтн медгдгдг шин үгмүдэс аях керг уга. Болв хальмгар келджд болх үгмүдиг эрк биш хальмгар бичх кергтэ. Хуучрджд одсн үг, нойн-зээснхүдин, гелнхгүдин келджд йовсн үгмүд гиджд аяцхэдг улс бас бээхэнэ, тер бас хадждгэр.

Газаггас, талдан келнэс ордж ирсн шин үгмүдт хальмг чилгч бгглгнд кесг зүткэн гарна. Терүнэ тускар бас күүндх кергтэ. Улгүрнх, Коммунистическая партия, Советская власть—гисиг Коммунистическ парт, Советск йосн гиджд бичнэвдн. Коммуна парт, Советин йосн гиджд бас бичджд болхмн. Алыкнх сэн болна, терүгинх авх кергтэ.

Үгин чилгч ода бийнх олт зүсэр бичгднэ, терүг уурулж кергтэ. Улгүрнх, „парт—партий“, „Азь—Азий“—нигджд олт зүсэр бичгднэ, терүг нег зүсэр бичдг болх кергтэ. Манаггар болхла „ия“ гисн үгин чилгчиг „ий“ гисн чилгч орулхмн. Дакад „ая“ гисн чилгч ода бийнх негидэн гарггдгд уга. Зэрмснх „ая“ гигэд үлдэнэ, зэрмснх нам терүг тас хайчкна. Улгүрнх, „классовая борьба“ гисиг „классов ноолдан“ эс гиджд „классин ноолдан“ гилжд бичгднэ. Күүкд күүна фамилий болхла тер чилгч үлднэ. Улгүрнх, „Крупская“

Кемрджэн „ая“ гилг чилгчиг үлдэх болхла, терүг ягджд книскхэн медх кергтэ. Энүндэ залгүлдулжд күүкд күүнэ фамилин чилгчиг ягджд хальмшрулхан олдж авх кергтэ. Ода деерэн кучэр Петрован, Петровад, Петровас, Крупскаян, Крупскаяд, Крупскаяс гилжд бичнэвдн. Хальмг келнэ чилгчлэ ирлждг бгчэхш. Эду мет зүткэтэ төрмүд мана келнд олтн, тер төлэд хальмгин нэрн келнэ тускар шишлнх конференц кенэ гилг ик чинртэ төр, эн конференцд сэн белдвр кех кергтэ.

Хальмг келн ташр дотран бас аньгрнэ, терүнэ тускар олтн үг келэд керг уга, юнъгад гихлэ, урднх кесг дакжд болсн келнэ конференцд авгдсн терүнэ тускар темдгтэ шиндврмүд бээхэнэ, зуг бичхлэри тер шиндврмүдлэ ирлцүлджд бичх кергтэ.

БАДМИН Дулахн.